

Original Article

ऐतिहासिक पर्यटन

ज्ञानेश्वर चंद्रकांत गुळींग

सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभागप्रमुख, विश्वासराव रणसिंग महाविद्यालय
(कला, वाणिज्य, विज्ञान) कळंब-वालचंदनगर, ता. इंदापूर, जि. पुणे

Email: Gulig.d7470@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2025-171133

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 11(A)

Pp. 178-184

November. 2025

सारांश

व्यक्ती समाज व कुटुंबाच्या दृष्टिकोनातून पर्यटन महत्वाचे मानले गेलेले आहे. परंतु या आपल्या समाज जीवनामध्ये पर्यटन हे आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय स्तरावर महत्वाचे मानले गेलेले आहे. प्रवास ही एक अवघड आणि दमछाक बाब असली तरी ती मनोरंजनात्मक आणि ज्ञानात्मक क्रिया असून व्यक्तीचा थकवा दूर करण्यासाठी पर्यटन महत्वाचे आहे. प्रत्येक देशाने पर्यटकांना आपल्या देशाकडे आकर्षित करण्यासाठी कायदा, शांतता, सुव्यवस्था, सुरक्षितता, आरोग्य सुविधा आणि इतर मूलभूत सुविधांकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे. पर्यावरणपूरक पर्यटन संकल्पनेमुळे पर्यावरणाची काळजी घेत पर्यटनस्थळे विकसित करता येतात. मूलभूत सुविधा सुधारतात आणि रोजगार निर्मिती होते. जी अर्थव्यवस्थेसाठी अप्रत्यक्षपणे फायदेशीर असते. थोडक्यात, आर्थिक विकासात पर्यटन महत्वाची भूमिका बजावते. त्यामुळे पर्यटन हा अदृश्य व्यापार असल्याचे म्हटले जाते.

मुख्य शब्द: पर्यटन, ऐतिहासिक पर्यटन, पर्यटनाचे प्रकार, आर्थिक विकास, सांस्कृतिक वारसा, पर्यावरणक्षेत्री पर्यटन, रोजगारनिर्मिती, शाश्वत पर्यटन

Submitted: 18 Oct. 2025

Revised: 28 Oct. 2025

Accepted: 11 Nov. 2025

Published: 30 Nov. 2025

प्रस्तावना

जगामध्ये खाजगीकरण आणि उदारीकरण झाल्याने विसाव्या शतकामध्ये समाजाच्या सर्वच बाबींमध्ये बदल झालेले दिसून येतात. एकविसावे शतक हे पर्यटनाचे शतक म्हणून ओळखले जाते. या धावपळीच्या जीवनामध्ये पर्यटनाला अत्यंत महत्त्व आहे. व्यक्ती समाज व कुटुंबाच्या दृष्टिकोनातून पर्यटन महत्वाचे मानले गेलेले आहे. परंतु या आपल्या समाज जीवनामध्ये पर्यटन हे आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय स्तरावर महत्वाचे मानले गेलेले आहे. प्रवास ही एक अवघड आणि दमछाक बाब असली तरी ती मनोरंजनात्मक आणि ज्ञानात्मक क्रिया असून व्यक्तीचा थकवा दूर करण्यासाठी पर्यटन महत्वाचे आहे. त्याचबरोबर एखाद्या ठिकाणची माहिती, जीवनशैली, संस्कृती, परंपरा जाणून घेण्यासाठी हा एक अतिशय सोपा मार्ग आहे.

राजकीय, आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती या बाबींची देशातील परदेशातील बाबींची नोंद करण्यासाठी त्याचबरोबर संशोधनासाठी पर्यटन महत्वाचे आहे. पर्यटनामुळे वेगवेगळ्या देशांना परकीय चलन प्राप्त होते. त्यामुळे देशाची अर्थव्यवस्था अतिशय गतिमान होण्यासाठी मदत होते, विकासाला चालला मिळते. आर्थिक व धार्मिक परिस्थिती त्याचबरोबर विभिन्न राजकीय परिस्थिती याचे ज्ञान होण्यासाठी पर्यटन हे अतिशय महत्वाचे आहे. व्यक्ती आपल्या दैनंदिन जीवनामध्ये अनेक प्रकारची कामे करतात. या कामाच्या व्यापामुळे मानवी मनावर आणि शरीरावर खूप परिणाम होऊन थकवा येतो, यामुळे व्यक्तीला नवीन बदल आवश्यक वाटतो. त्यासाठी पर्यटन आवश्यक मानले जाते. मानवी मनामध्ये प्रेरणा, चैतन्य, उत्साह निर्माण करण्यासाठी पर्यटन हे एक महत्वाचे माध्यम आहे. व्यक्ती व समाजामध्ये जाणीवपूर्वक व सकारात्मक बदल करण्यासाठी प्रभावी साधन म्हणजे पर्यटन होय. ¹

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.18113806](https://doi.org/10.5281/zenodo.18113806)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

ज्ञानेश्वर चंद्रकांत गुळींग, सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभागप्रमुख, विश्वासराव रणसिंग महाविद्यालय (कला, वाणिज्य, विज्ञान) कळंब-वालचंदनगर, ता. इंदापूर, जि. पुणे

How to cite this article:

गुळींग, . ज्ञानेश्वर . चंद्रकांत . (2025). ऐतिहासिक पर्यटन. Journal of Research and Development, 17(11(A)), 178–184. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18113806>

उद्दिष्टे

- 1) पर्यटनाचा अर्थ समजून घेणे.
- 2) पर्यटनाचे स्वरूप समजून घेणे.
- 3) पर्यटनाचे प्रकार समजून घेणे.
- 4) पर्यटनातून आनंद घेणे.

ऐतिहासिक संशोधन पद्धती

प्रस्तुत लेखासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. विशिष्ट व्यक्ती व वास्तू यांचे यथार्थ वर्णन करणे, हा ऐतिहासिक अध्ययनाचा हेतू असतो. विविध शास्त्रीय व इतिहास संशोधन पद्धतीचा आणि तंत्रांचा उपयोग या लेखात केलेला आहे.

- 1) प्राथमिक साधन सामग्री, प्राथमिक तथ्य संकलनातील प्रश्नावली हे महत्वाचे साधन मानले जाते. प्राथमिक स्त्रोतांमध्ये मुलाखती, अनुसूची, प्रश्नावली, प्रत्येक स्थळ भेट व निरीक्षण याद्वारे माहिती संकलित केली जाते. स्वतः तथ्य संकलन केल्यामुळे त्याची विश्वसनीता वाढते. त्यामुळे प्रस्तुत लेखामध्ये प्राथमिक साधन सामग्रीचा उपयोग करण्यात येणार आहे.
- 2) दुय्यम साधन सामग्री प्रस्तुत लेखासाठी अधिक माहिती मिळवण्यासाठी शोधनिबंध, प्रबंध, संदर्भ, पुस्तके, वृत्तपत्रातील कात्रणे, बातम्या, मासिके, त्रैमासिके, वेबसाईट इत्यादी दुय्यम साधनांचाही वापर केला आहे.

पर्यटनाचा अर्थ - आपल्या राहत्या गावापासून / शहरापासून विशिष्ट गावापर्यंत किंवा शहरापर्यंत व्यक्ती प्रवास करते या प्रक्रियेला पर्यटन म्हणले जाते. यावरून पर्यटनामध्ये फक्त प्रवास करणे अभिप्रेत नाही तर व्यक्तीने एका ठिकाणापासून दुसऱ्या ठिकाणाला/शहराला भेट दिल्यानंतर तेथील ऐतिहासिक घटनांचे, स्मारकाचे निरीक्षण करणे, सामाजिक आणि संस्कृतिक गोष्टींची ओळख करून होणे अपेक्षित आहे. थोडक्यात, अज्ञानातून नवीन ज्ञानाची माहिती करून होण्यासाठी व्यक्तीचा जो प्रवास होतो त्या प्रक्रियेला 'पर्यटन' असे म्हणले जाते. प्रवासामध्ये विशिष्ट शहराला अथवा ठिकाणाला भेट दिल्यानंतर व्यक्तीला विविध गोष्टींची माहिती मिळते. त्या माहितीचा व्यक्तीच्या प्रगतीमध्ये निश्चितपणे उपयोग होतो.

त्या ज्ञानाच्या आधारावरच विविध स्वरूपाची प्रगती साध्य करण्याची नवीन दृष्टी मानवाला प्राप्त होते, यामुळेच पर्यटनाचे महत्त्व आज सर्वांनीच जाणले आहे. आजच्या आधुनिक काळामध्ये विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या विकासानंतरही कोणतीही व्यक्ती, समाज व राष्ट्र पर्यटनापासून अलिप्त राहू शकत नाही. पर्यटन व्यवसायाचे महत्त्व जाणून घेवून त्याचा योग्य पद्धतीने विकास घडवून आणण्यासाठी जागतिक, राष्ट्र व राज्य पातळीवर कार्य करणाऱ्या विविध संस्था आणि संघटनांची निर्मिती झाली आहे. पर्यटक या शब्दाला इंग्रजीमध्ये Tourist असे म्हणले जाते. ज्याचा लॅटिन भाषेमध्ये Tornus असे म्हणले जाते. पर्यटनाला इंग्रजीमध्ये Tourism असे म्हणले जाते. Tourism हा शब्द लॅटिन भाषेतील Tornus या शब्दापासून तयार झाला आहे. Tourn याचा अर्थ Journey / प्रवास असा होतो. थोडक्यात नवीन स्थळासंदर्भातील माहिती घेणे, अभ्यास करणे तसेच आनंद व मनोरंजनासाठी नव्या स्थळांना भेटी देणे या गोष्टींसाठीचा झालेला प्रवास यामध्ये अंतर्भूत आहे.²

पर्यटन व्याख्या

लीग ऑफ नेशन्सच्या मते, "एखाद्या देशाला भेट देणारी व कमीत कमी 14 तास वास्तव्य करणारी कोणतीही व्यक्ती म्हणजे परदेशी पर्यटक होय."

कार्डीफ पर्यटन संस्थेच्या अनुसार, "एखाद्या व्यक्तीने घराबाहेर ऐच्छिक व ठराविक केलेली क्रिया म्हणजे पर्यटन होय. या प्रक्रियेमध्ये त्या व्यक्तीने घराबाहेर मुक्काम केला किंवा नाही या गोष्टीला महत्त्व नाही."

ऑक्सफर्ड शब्दकोशानुसार, "जो उत्कंठेपायी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी किंवा गमतीजमतीसाठी अथवा मी प्रवास केला आहे हे सांगण्यासाठी भ्रमंती करतो त्यास पर्यटक असे म्हणतात."

आयसेटनुसार, "लोकांनी आपल्या घराबाहेर आपल्या इच्छेनुसार केलेला प्रवास म्हणजे पर्यटन होय."

हर्मर यांच्या मते, "परदेशी माणसाचे एखाद्या देशात, प्रदेशात वा शहरात आगमन, वास्तव्य, भ्रमंती आणि तेथून जाणे म्हणजे पर्यटन होय." हरमन श्यूलर्ड, "पर्यटन म्हणजे असा एक आर्थिक कार्यक्रम की, ज्यात लोकांचा प्रत्यक्ष देशांतर्गत, किंवा परदेशी प्रवास, वास्तव्य, भ्रमंती व हालचाल यांच्याशी संबंध आहे."

थोडक्यात, "पर्यटन म्हणजे व्यक्तींचे राहत्या ठिकाणापासून इतर ठिकाणी केलेले अल्पकालीन स्थलांतर होय."

पर्यटनाचे स्वरूप (Nature of Tourism)

विविध कारणांसाठी प्रवास करण्याची मानवाची प्रवृत्ती व परंपरा प्राचीन काळापासून चालत आली आहे. काळाच्या ओघात पर्यटनाचे स्वरूप बदलत गेले आहे. पर्यटनाचे स्वरूप हे परिवर्तनशील आहे. विसाव्या शतकाच्या मध्यापासून पर्यटनाकडे आधुनिक उद्योग

म्हणून पाहिले जात आहे. प्रारंभी पर्यटनाचे क्षेत्र हे श्रीमंतांपुरते मर्यादित होते. देश-विदेशातील सौंदर्यस्थळे, ऐतिहासिक स्थळे व स्मारके पाहून आनंद मिळवणे हा उद्देश होता. पण अलीकडे पर्यटनाची पार्श्वभूमी व उद्देश भिन्न आहेत. सर्वसाधारण आर्थिक परिस्थिती असलेले लोकसुद्धा पर्यटन करतात. गेल्या दशकापासून पर्यटनाचे 'लोकशाहीकरण' सुरू झाले आहे. विविध खेळ, स्पर्धा उदा. घोडदौड, नौकानयन, पर्वतारोहण, बर्फावरील घसरगुंडी इत्यादींचा आनंद सामान्य मनुष्यसुद्धा घेऊ लागला आहे. त्यामुळे पर्यटकांची संख्या प्रचंड प्रमाणात वाढत आहे. पर्यटनाचे स्वरूप हे उत्तरोत्तर बदलत, विकसित व विस्तारित होत आहे. त्यामुळे पर्यटन हा जगातील एक महत्त्वाचा उद्योग बनला आहे. आधुनिक काळात जलद वाहतुकीच्या सुविधांमुळे पर्यटनाचे स्वरूप गतिमान बनले आहे. भविष्यकाळात पर्यटनाच्या स्वरूपात काळाप्रमाणे बदल घडून येईल, कारण पर्यटनाचे स्वरूप हे परिवर्तनशील आहे. ³

पर्यटनाची व्याप्ती

आधुनिक काळातील विज्ञान व तंत्रज्ञानातील बदलांमुळे जगभरात प्रवास व पर्यटन करणे सोपे व कमी त्रासाचे झाले आहे. पर्यटनासंदर्भातील व्यक्तींच्या विचारशैलीत विविध कारणांनी बदल होत चालले असून यामुळे पर्यटनाची व्याप्ती दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे. आधुनिक काळात खालील काही कारणांनी पर्यटनाच्या व्याप्तीमध्ये वाढ होत चालल्याचे दिसून येते.

- 1. औद्योगिक क्रांती:** - औद्योगिक क्रांतीने वाहतूक आणि पायाभूत सुविधांमध्ये प्रगती केली, ज्यामुळे मध्यमवर्गासाठी प्रवास अधिक सुलभ झाला. रेल्वे, स्टीमशिप (वाफेवर शक्तीवर आधारित जहाज) आणि सुधारित रस्ते यामुळे पर्यटनात क्रांती झाली.
- 2. मास टुरिझम:-** 20 व्या शतकात मोठ्या प्रमाणात पर्यटनाचा उदय झाला कारण हवाई प्रवास अधिक परवडणारा आणि प्रवेशयोग्य झाला. टूर ऑपरेटर्सनी पॅकेज हॉलिडे ऑफर करण्यास सुरुवात केली, ज्यामुळे लोकांच्या विस्तृत श्रेणीसाठी सुट्ट्या अधिक प्राप्य बनल्या.
- 3. तांत्रिक प्रगती:** - इंटरनेट आणि तंत्रज्ञानाच्या आगमनाने पर्यटनात क्रांती झाली. ऑनलाइन बुकिंग प्लॅटफॉर्म, ट्रॅव्हल एजन्सी आणि नेव्हिगेशन ॲप्सने सहलीचे नियोजन अधिक सोयीचे केले आहे.
- 4. इकोटुरिझम आणि शाश्वत पर्यटन:** - वाढत्या पर्यावरणीय जागरूकतामुळे, पर्यावरणीय पर्यटन आणि शाश्वत पर्यटनाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. प्रवासी असे अनुभव शोधू लागले जे नकारात्मक पर्यावरणीय प्रभाव कमी करतात आणि स्थानिक समुदायांना मदत करतात.
- 5. साहसी आणि विशेष पर्यटन:** - साहसी पर्यटन, सांस्कृतिक पर्यटन आणि वेलनेस टुरिझम आणि पाककलेच्या पर्यटनासारख्या विशिष्ट बाजारपेठांनी लोकप्रियता मिळवली आहे कारण प्रवासी अद्वितीय आणि प्रामाणिक अनुभव घेतात.
- 6. डिजिटल भटक्यावाद:** - डिजिटल भटक्यावादाची संकल्पना उदयास आली आहे, ज्यामुळे व्यक्तींना प्रवास करताना दूरस्थपणे काम करता येते, काम आणि विश्रांतीमधील रेषा अस्पष्ट होते.
- 7. वैद्यकीय पर्यटन:** - लोक आता वैद्यकीय उपचारांसाठी प्रवास करतात, इतर देशांमध्ये अधिक परवडणाऱ्या किमतीत दर्जेदार आरोग्यसेवा पर्यटनाची उत्क्रांती समाज, तंत्रज्ञान आणि आर्थिक परिस्थितीतील बदल दर्शवते. आज, पर्यटन हा एक जागतिक उद्योग आहे. ज्यामध्ये अनेक प्रेरणा, गंतव्ये आणि अनुभव आहेत, ज्यामुळे तो आधुनिक जीवनाचा आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेचा अविभाज्य भाग बनला आहे. ⁴

पर्यटनाचे महत्त्व - आज प्रत्येक देश पर्यटन सेवेला उद्योगाचा दर्जा देऊन जास्तीत जास्त परदेशी पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी प्रयत्न करतात. पर्यटनाच्या माध्यमातून देशाची आर्थिक प्रगतीही वेगाने होते. आंतरराष्ट्रीय पर्यटनामधील सर्वात महत्त्वपूर्ण बाब म्हणून व्हिसा (VISA- Visitors International Stay Admission म्हणजेच पर्यटक आंतरराष्ट्रीय मुक्काम प्रवेश) कडे पहिले जाते. VISA हा परदेशी पर्यटकांसाठी कायदेशीर दस्तावेज आहे, जो अधिकृत पुरावा आहे आणि एका भागातून दुसऱ्या भागात जाण्याचा परवाना आहे. विकसनशील देश हे विकसित देशांतील पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी व्हिसा प्रणालीमध्ये सुलभता आणत आहेत. कारण हे पर्यटक हेच परकीय चलनाचे मुख्य स्रोत आहेत. तसेच पर्यटक व्यवसायातील विविध कंपन्या पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी, निवास, हॉटेल, वाहतूक आणि खाद्यपदार्थ, खरेदी इत्यादींवर मोठ्या प्रमाणात सवलती देऊन पर्यटकांना पर्यटनासाठी आकर्षित करतात. यामुळे तेथील भागाचा आर्थिक विकास होण्यास मदत होते. प्रत्येक देशाने पर्यटकांना आपल्या देशाकडे आकर्षित करण्यासाठी कायदा, शांतता, सुव्यवस्था, सुरक्षितता, आरोग्य सुविधा आणि इतर मूलभूत सुविधांकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे. जेणे करून पर्यटकांना पर्यटनाचा आनंद घेताना सुरक्षित आणि आनंदाने प्रवास करता येईल. भारताचा विचार करता. काश्मीरमध्ये पर्यटकांची कमतरता आणि उत्तरांचलमधील वाढ हे कायदा, शांतता व सुव्यवस्थेचे पर्यटनातील महत्त्व स्पष्ट करते.

पर्यटनामुळे भारत आणि पाकिस्तान या दोन देशांमध्ये परस्पर संबंध सौहार्दाचे संबंध प्रस्थापित होण्यास मदत झाली आहे. यावरून आपल्याला असे म्हणता येईल की, परदेशी पर्यटक जेव्हा दुसऱ्या देशात जातात तेव्हा तेथील केंद्र आणि प्रादेशिक सरकार त्यांच्या आदरातिथ्याकडे विशेष लक्ष दिल्यामुळे तेथील पर्यटन उद्योगाला चालना मिळते, उत्पन्न, रोजगार आणि परकीय चलन वाढते. जेव्हा दोन देशांमध्ये पर्यटनाचा लक्षणीय विकास होतो, तेव्हा त्यांच्यात परस्पर सहकार्याची भावना निर्माण होते. उदाहरणार्थ, भारत आणि

नेपाळ, ऑस्ट्रेलिया आणि न्यूझीलंड इत्यादी नैसर्गिक आपत्ती आणि जागतिक संकटाच्या वेळी वेळोवेळी एकमेकांना मदत केल्याचे दिसून येते. थोडक्यात, पर्यटनामुळे दोन देशांमधील संबंध सुधारण्यास मदत मिळते व परस्पर सहकार्याची भावना वाढीस लागते.

1. पर्यटनामुळे ऐतिहासिक घटनांना उजाळा मिळतो.
2. पर्यटनामुळे ऐतिहासिक जाणीव निर्माण होण्यास मदत होते.
3. पर्यटनामुळे इतिहासाचे महत्त्व टिकण्यासाठी मदत होते.
4. पर्यटनामुळे नवीन संशोधनाला चालना मिळते.
5. पर्यटनामुळे स्थानिक इतिहास उजेडात येतो.
6. ऐतिहासिक स्थळांचे संवर्धन व जतन करण्यास मदत होते.

थोडक्यात, पर्यटनाचे महत्त्व वरीलप्रमाणे सांगता येईल. ⁵

पर्यटनाचे प्रकार

पर्यटनाची व्याप्ती, प्रवासाचा उद्देश, प्रवासाची पद्धत आणि त्यात समाविष्ट असलेली घटक यासारख्या विविध बाबींवर आधारित पर्यटनाचे विविध प्रकारांमध्ये वर्गीकरण करता येते. पुढील काही पर्यटनाचे सामान्य प्रकार पडतात.

1. सामाजिक पर्यटन: सामाजिक पर्यटन हा एक पर्यटनाचा एक महत्त्वपूर्ण प्रकार पर्यटनाच्या माध्यमातून काही विशिष्ट सामाजिक कार्यक्रम पूर्ण करता येतात. ग्रामीण जीवनशैली, आदिवासी जीवन आणि संस्कृती या पैलूंचा पर्यटनात समावेश केल्यास पर्यटनाला सामाजिक परिमाण प्राप्त होऊन समाजातील दुर्लक्षित घटकांचा विकासात समावेश करता येईल. महाराष्ट्रातील मेळघाटातील आदिवासी जीवन आणि सामाजिक कार्यकर्ते बाबा आमटे यांचा आनंदवन प्रकल्प, राळेगणसिद्धी, हिवरे बाजार इत्यादी आदर्श गावांना भेटी दिल्याने सामाजिक जाणीव निर्माण होते आणि तेथील विकासाला वळण मिळते.

पर्यटनाला एक सामाजिक घटना म्हणून पाहिली जाऊ शकते, ज्यामध्ये पर्यटक आणि यजमान समुदाय यांच्यातील परस्पर संवादाचा समावेश असतो. वेगवेगळ्या पार्श्वभूमीतील लोकांच्या संपर्कात आल्यावर होणारी सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक देवाणघेवाण यात समाविष्ट आहे. सामाजिक पर्यटन ही एक आधुनिक संकल्पना आहे की, ज्यामध्ये पर्यटकांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीची पर्वा न करता सर्वांसाठी पर्यटनाचे सर्व अनुभव सर्वांना सुलभतेने उपलब्ध व्हावेत. सामाजिक पर्यटनामध्ये आर्थिकदृष्ट्या कमी उत्पन्न असलेली कुटुंबे, ज्येष्ठ, अपंग लोक, उपेक्षित किंवा वंचित लोकसंख्येला पर्यटनाचे अनुभव स्वस्त व सवलतीच्या दरात उपलब्ध करून दिले जातात. सामाजिक पर्यटनाचे प्राथमिक उद्दीष्ट म्हणजे सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या वंचिताना मनोरंजन, विश्रंती आणि सांस्कृतिक समृद्धीच्या संधी प्रदान करून त्यांचे राहणीमान उंचावण्यास मदत करणे. जगभरातील अनेक सरकार व सेवाभावी संस्था 'ना नफा ना तोटा' तत्त्वावर सक्रियपणे सामाजिक पर्यटनातील उपक्रमांना प्रोत्साहन देतात. सामाजिक पर्यटनाचा व्यक्ती आणि समुदायांवर सकारात्मक परिणाम होतो, सामाजिक समावेशकता वाढू शकते एकेतेपणा कमी होते आणि आपलेपणाची भावना वाढते.

2. साहसी पर्यटन: साहसी पर्यटनामध्ये सहसा शारीरिक आव्हाने असतात. किल्ले पर्यटन, ट्रेकिंग हायकिंग, माउंटन बाइकिंग, रॉक क्लाइंबिंग, व्हाईट-वॉटर राफ्टिंग, कॅव्हिंग, झिप-लाइनिंग स्कायडायविंग, बंजी जंपिंग आणि पॅराग्लायडिंग सारखे रोमांचकारी, आव्हानात्मक, थरारक आणि साहसी अनुभव घेण्यासाठी साहसी पर्यटक भटकंती करत असतात. या प्रकारच्या साहसी पर्यटनासाठी दुर्गम आणि नैसर्गिक वातावरणात जावे लागते, ज्यामुळे जगातील नैसर्गिक सौंदर्याचे संवर्धन आणि जतन करण्याची संधी मिळते, व्यक्तींना आलेल्या शारीरिक, मानसिक व भावनिक ताणावातून आलेल्या मरगळी सामोरे जाण्यासाठी पर्यटक साहसी पर्यटनाचा मार्ग निवडतात ज्यामुळे शारीरिक, मानसिक विकासासह पर्यटकांचा आत्मविश्वास वाढविण्यास प्रोत्साहन मिळते. जंगल सफरीच्या माध्यमातून अनेक निसर्गनिर्मित जंगलांची भटकंती साहसी पर्यटक करतात त्यामुळे विविध देशातील जंगले, तेथील वनस्पती, नैसर्गिक साधनसंपत्ती व प्राण्यांना पाहण्याची संधी मिळते. उदा. अ‍ॅमेझॉन रेनफॉरेस्टचा शोध घेणे, हिमालयात हायकिंग करणे किंवा कोरल रीफमध्ये डायविंग इत्यादी ठिकाणचे पर्यटन हे साहसी पर्यटनांच्या प्रकारांमध्ये गणले जाते. या प्रकारच्या पर्यटनामुळे इको-फ्रेंडली, जबाबदार आणि शाश्वत पर्यटनाच्या विकासाला चालना मिळते. साहसी पर्यटनात सुरक्षिततेला सर्वोच्च प्राधान्य दिले जाते, जोखीम कमी करण्यासाठी प्रशिक्षित मार्गदर्शक आणि योग्य त्या सुरक्षेच्या उपाययोजना केल्या जातात. सुरक्षेची खबरदारी घेतल्याने पर्यटकांचा आत्मविश्वास उंचावतो व आलेली निराशा व उदासीनता कमी होण्यास मदत होते. साहसी पर्यटनामुळे स्थानिक समुदायांशी संवाद साधून त्यांच्या चालीरीती रूढी परंपरा याची देवाणघेवाण होते. ज्यामुळे सांस्कृतिक जडणघडण होते. साहसी पर्यटनामुळे बर्बादचा अविस्मरणीय आठवणी निर्माण होतात.

3. सांस्कृतिक पर्यटन: पर्यटनाला सांस्कृतिक देवाणघेवाण करण्याचे साधन म्हणून देखील पाहिले जाऊ शकते, जेथे प्रवासी विविध संस्कृती, परंपरा आणि जीवनशैली यांच्याशी संवाद साधतात आणि शिकतात. सांस्कृतिक पर्यटनामध्ये एखाद्या विशिष्ट भागातील

संस्कृती, परंपरा आणि इतिहास शोधणे समाविष्ट असते. पर्यटक संग्रहालये, ऐतिहासिक स्थळांना भेट देतात, सांस्कृतिक कार्यक्रमांना हजेरी लावतात आणि ते भेट देत असलेल्या ठिकाणाची सखोल माहिती मिळविण्यासाठी स्थानिकांशी संवाद साधतात.

4. ग्रामीण व कृषीपर्यटन: ग्रामीण आणि कृषी पर्यटन हा प्रवासाचा एक आधुनिक आणि समृद्ध प्रकार आहे. ज्यामुळे पर्यटकांना ग्रामीण जीवनशैली आणि कृषी पद्धतींची माहिती देण्यास मदत होते. ग्रामीण आणि कृषी पर्यटनामुळे प्रवाशांना शहरी जीवनाच्या धकाधकीतून बाहेर पडून ग्रामीण भागातील शांततेचा अनुभव घेता येतो. थोडक्यात, शहरी भागांतील लोकांना ग्रामीण भागांशी जोडण्याचे काम या प्रकारच्या पर्यटनामुळे होते. 6 कृषी पर्यटनामध्ये पर्यटकांना शेतात राहणे, शेतीच्या कामांमध्ये सहभाग घेण्याची संधी देणे आणि कृषी जीवनाचे प्रत्यक्ष अनुभव मिळविणे या गोष्टी अंतर्भूत केल्या जातात. विविध हंगामांमध्ये ग्रामीण आणि कृषी पर्यटन अनुभव हंगामानुसार बदलू शकतात, फळवागांमध्ये फळे निवडणे, पेरणी, कापणी यांसारख्या शेतीच्या कामांमुळे पर्यटकांना शेतीबद्दलच्या विविध मशागतीच्या कामाची माहिती मिळते. ग्रामीण व कृषी पर्यटनामुळे पर्यटकांना ग्रामीण लोकसंगीत, नृत्य आणि पारंपारिक सणांसह, स्थानिक संस्कृती, परंपरा आणि चालीरितींचा शोध घेण्याची संधी यामुळे मिळते. पर्यटकांना शेतातील ताजे आणि रासायनिक खतांचा वापर न केलेल्या पदार्थांचा आस्वाद घेण्याची संधी प्राप्त होते. कृषी व ग्रामीण पर्यटनामुळे हस्तोद्योग, कलाकुसर व विविध स्थानिक व्यवसायांना संरक्षण प्राप्त होऊन ग्रामीण अर्थव्यवस्थेस चालना मिळते. कृषी व ग्रामीण पर्यटनामुळे हायकिंग, घोडेस्वारी, पक्षीनिरीक्षण आणि मासेमारी यांसारखे मैदानी उपक्रम केले जातात, ज्यामुळे प्रवासी निसर्गाशी जोडले जातात. कृषी पर्यटनामुळे समुदायांना शैक्षणिक अनुभव प्रदान करण्यास मदत होते. त्यांना शाश्वत शेतीच्या पद्धती व पशुपालनाबद्दल माहिती मिळते. कृषी व ग्रामीण पर्यटनामुळे ग्रामीण परंपरा आणि वारसा जतन होण्यास मदत होते. ग्रामीण आणि कृषी पर्यटन शहरी जीवनाच्या धावपळीच्या जीवनापासून क्षणिक सुटका प्रदान करते, ज्यामुळे प्रवाशांना विश्रांती घेता येते. निसर्गाशी संपर्क साधता येतो आणि ग्रामीण जीवनातील साधेपणाचे कौतुक केले. ग्रामीण आणि कृषी पर्यटन शहरी जीवनातून एक शांत आणि पुनरुज्जीवित सुटका प्रदान करते, ज्यामुळे पर्यटकांना विश्रांती घेता येते, निसर्गाशी संपर्क साधता येतो आणि ग्रामीण जीवनातील साधेपणाचे अनुभव घेता येते.

5. पर्यावरणस्नेही पर्यटन (इकोटुरिझम): पर्यावरणस्नेही दृष्टीकोनातून, पर्यटन म्हणजे पर्यावरणीय प्रणाली, वन्यजीव आणि भूदृश्यांसह नैसर्गिक वातावरणावर परिणाम करू शकणाऱ्या प्रवासी संदर्भ या पर्यटनामध्ये होतो. शाश्वत पर्यटनाचा उद्देश पर्यावरणावरील नकारात्मक प्रभाव कमी करणे हा आहे. पर्यावरणस्नेही पर्यटन हा पर्यटनाचा एक शाश्वत आणि जबाबदार प्रकार मानला जातो. ज्यामध्ये पर्यावरणाचे संरक्षण, दुर्मिळ परिसंस्थांचे संरक्षण आणि स्थानिक समुदायांच्या कल्याणास प्रोत्साहन देण्यावर जोरदार भर देतो. हा एक प्रकारचा पर्यटन प्रकार आहे जो पर्यटकांना हिरव्यागार वनांचे व निसर्गाचे अनुभव प्रदान करतो. पर्यावरणस्नेही पर्यटन संवर्धन आणि टिकाऊपणावर भर देऊन नैसर्गिक वातावरणाला भेट देण्यावर लक्ष केंद्रित करते. प्रवासी वन्यजीव सफरी, पक्षी निरीक्षण, आणि पावसाळी धबधबे यांसारख्या क्रियांवर भर देऊन त्यांचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम कमी करतात. थोडक्यात, इकोटुरिझम केवळ नैसर्गिक जगाचा शोध घेण्याचेच नव्हे तर येणाऱ्या पिढ्यांसाठी त्याचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्याचे शाश्वत साधन म्हणून कार्य करते.

6 वैद्यकीय पर्यटन: या पर्यटन प्रकारामध्ये पर्यटक हा आरोग्य सेवा प्राप्त करण्यासाठी अद्ययावत उपचार घेण्यासाठी पर्यटन करतात. जे त्यांच्या देशात उपलब्ध असलेल्यापेक्षा अधिक परवडणारे किंवा उच्च दर्जाचे असू शकतात, सामान्य वैद्यकीय पर्यटन प्रक्रियेमध्ये कॉस्मेटिक शस्त्रक्रिया, दंत कार्य आणि वैकल्पिक शस्त्रक्रिया यांचा समावेश होतो, वैद्यकीय पर्यटन विशेषतः इतर देश किंवा प्रदेशांमध्ये वैद्यकीय उपचार, प्रक्रिया किंवा आरोग्य सेवा शोधणाऱ्या व्यक्तींच्या प्रवासाचा संदर्भ देते. आरोग्य सुविधांचा लाभ घेण्यासाठी काही पर्यटक भारतात येतात. भारतीय आयुर्वेद, योगासने, प्राणायाम इत्यादींच्या माध्यमातून पर्यटन स्थळांना भेटी देऊन मानसिक शांती व शारीरिक शक्ती प्राप्त करणे हा त्यामागचा उद्देश आहे. भारतीय रुग्णालयांमधील औषधी आणि शस्त्रक्रिया उपचार स्वस्त आहेत आणि म्हणूनच, विविध विकसनशील देशांमधून अनेक रुग्ण उपचारांसाठी येथे येतात. या पर्यटकांना लागणाऱ्या सुविधांमधून वैद्यकीय पर्यटन विकसित होते.

7. क्रीडा पर्यटन: क्रीडा पर्यटन हे पर्यटन व्यवसायाचे एक बहुआयामी क्षेत्र आहे. खेळांशी पाहण्यासाठी व त्याचा प्रत्यक्ष आनंद घेण्यासाठी क्रीडा पर्यटन केले जाते. उत्साही क्रीडा स्पर्धा, किंवा स्पर्धांमध्ये सहभागी होण्यासाठी लोक प्रवास करतात. यामध्ये मॅरेथॉन, ऑलिम्पिक स्पर्धा, क्रिकेट व फुटबॉल विश्वचषक स्पर्धेत सहभागी होण्यापासून किंवा इतर खेळांशी संबंधित क्रीडा प्रकारांचा सहभाग होतो. अशा क्रीडा स्पर्धांमध्ये सहभागी झाल्याने ऐतदेशीय खेळाडूंना प्रोत्साहन व नैतिक प्रेरणा मिळते. क्रीडा पर्यटनामुळे आंतरराष्ट्रीय एकता आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीची भावना वाढण्यास मदत होते. आपल्याला असणाऱ्या खेळाची आवड आणि विरंगुळ्याचे ठिकाण ही क्रीडा पर्यटनातील महत्त्वपूर्ण बाब असते. अनेकदा क्रीडा स्थळांना ऐतिहासिक व सांस्कृतिक महत्त्व असल्याने ते क्रीडाप्रेमी आणि इतिहासप्रेमींना आकर्षित करतात. क्रीडा पर्यटनाचा आर्थिक प्रभावही महत्वाचा मानला जातो कारण यामुळे यजमान देश व शहरांसाठी

उत्पन्न व महसूल निर्माण होते, स्थानिक व्यवसाय आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासालादेखील यामुळे प्रोत्साहन मिळते. क्रीडा पर्यटनामुळे शारीरिक व मानसिक तणाव कमी होण्यास मदत होते.

8. शैक्षणिक पर्यटन: प्राचीन कालखंडापासून मान्यताप्राप्त प्रकार म्हणून शैक्षणिक पर्यटनाकडे पाहिले जाते. ज्यामुळे पर्यटकांना मौल्यवान शैक्षणिक अनुभव प्राप्त होतात. शैक्षणिक पर्यटनामध्ये पर्यटक विविध संस्कृती, भाषा किंवा विषय जाणून घेण्यासाठी प्रवास करतात. यामध्ये परदेशात अभ्यास, भाषा विसर्जन कार्यक्रम आणि ऐतिहासिक किंवा वैज्ञानिक स्थळांच्या शैक्षणिक सहलींचा समावेश आहे. पर्यटनाकडे एक शैक्षणिक संधी म्हणून पाहिले जाऊ शकते, जेथे प्रवासी नवीन ठिकाणांना भेट देताना इतिहास, भूगोल, संस्कृती आणि त्यांच्या सभोवतालच्या जगाशी संबंधित अनुभव शिकण्यात गुंततात. शैक्षणिक पर्यटन हे आजीवन शिक्षणाच्या संस्कृतीस प्रोत्साहित करते, कारण प्रवासी नवीन पर्यटन स्थळांचा शोध घेताना त्यांचे ज्ञान आणि कौशल्ये वाढतात, जागतिक समस्यांचे सखोल ज्ञान प्राप्त होण्यास मदत होते. यामुळे इतिहास, भूगोल, पुरातत्त्वापासून ते भाषा, पाककृती आणि स्थानिक परंपरांपर्यंत विविध विषयांची माहिती मिळते. अनेकदा शैक्षणिक सहलींमध्ये स्वयंपाकाचे वर्ग, भाषा शिकण्याचे कार्यक्रम आणि संवादात्मक कार्यशाळा इत्यादी व विविध प्रशिक्षण वर्गांचा समावेश होतो. या विविध प्रशिक्षणामध्ये जीवनावश्यक कौशल्य व प्रत्यक्ष अनुभव देण्यावर भर दिले जाते. शैक्षणिक पर्यटनामुळे ऐतिहासिक अंतर्दृष्टी प्राप्त होण्यास मदत होते ज्यामध्ये ऐतिहासिक व वस्तुसंग्रहालयांना भेटी देणे या गोष्टी अंतर्भूत असतात. ज्यामुळे पर्यटकांना विविध प्रदेशांचा वारसा आणि ऐतिहासिक दंतकथांशी माहिती प्राप्त होते. शैक्षणिक पर्यटनामुळे प्रवासी स्थानिक संस्कृतींशी खोलवर जोडले जातात. शैक्षणिक पर्यटनामध्ये सर्व प्रकारचे शालेय व विद्यापीठांच्या कार्यक्रमांचा समावेश होतो. शैक्षणिक सहली, क्षेत्रीय भेटी यामुळे सर्व वयोगटातील विद्यार्थी व शिक्षकांच्या ज्ञानात भर पडते. राष्ट्रीय छात्र सेना, राष्ट्रीय सेवा योजना आणि इतर विविध सांस्कृतिक कार्यक्रमांमुळे शालेय विद्यार्थ्यांचा स्थानिक समुदायाशी प्रत्यक्ष संबंध येतो. थोडक्यात, शैक्षणिक पर्यटन हे पर्यटकांना जागतिक समुदायाचे जागरूक, मुक्त विचारांचे आणि सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार सदस्य बनण्यासाठी प्रोत्साहित करते व जागतिक नागरिकत्वाची भावना वाढवते. ⁷

9. धार्मिक पर्यटन: प्राचीन काळापासून प्रचलित असलेला, समाज व धर्ममान्य असलेला तसेच अध्यात्मिकदृष्ट्या समृद्ध असा प्रकार आहे ज्यामध्ये पवित्र स्थळे, मंदिरे, श्रद्धेची ठिकाणे, पवित्र शहरे, मशिदी, चर्च आणि धार्मिक महत्त्वाच्या स्थळांना भेटी देण्यासाठी पर्यटक फिरत असतात. धार्मिक पर्यटनामध्ये बऱ्याचदा व्यक्ती आपल्या धार्मिक विधी व जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी तसेच तीर्थयात्रा करण्यासाठी आणि आपला विश्वास दृढ करण्यासाठी इस्लाममधील मक्का, मदिना, हज तसेच हिंदू धर्मातील काशी, वाराणसी व अयोध्या किंवा ख्रिश्चन धर्मातील जेरुसलेम यासारख्या पवित्र शहरांना भेटी देत असतात. धार्मिक पर्यटनामुळे विविध धर्मातील विधी आणि चालीरितींमध्ये व स्थानिक संस्कृतीमध्ये पर्यटक समरस होतात. त्यामुळे सांस्कृतिक देवाण-घेवाण होते. विविध धर्मांच्या धर्मपरिषदा आयोजित केल्या जातात यामध्ये विविध धार्मिक पार्श्वभूमीचे लोक एकत्र येऊन त्यांचे विश्वास आणि अनुभव यांचे आदान-प्रदान करतात. त्यामुळे आंतरधर्मीय संवाद आणि समजूतदारपणा वाढतो. तसेच सामाजिक व धार्मिक सलोखा वाढीस लागतो. धार्मिक पर्यटनामुळे स्थानिक कारागीर, व्यावसायिक व इतर समुदायांना धार्मिक कलाकृती, निवासस्थाने आणि मार्गदर्शक सहलींच्या विक्रीद्वारे आर्थिक संधी उपलब्ध होतात. धार्मिक पर्यटन करण्यासाठीची व्यक्ती वैयक्तिक चिंतन, ध्यान आणि आध्यात्मिक विकास यासारख्या गोष्टींना प्राधान्य देतो, ज्यामुळे पर्यटकांना शारीरिक व मानसिक शांती लाभते. विविध धार्मिक स्थळांमध्ये मौल्यवान धार्मिक कलाकृती, कला आणि हस्तलिखिते जतन करून ठेवलेली असतात जी त्या धर्माचा सांस्कृतिक वारसा असतात त्यामुळे धर्माभिमानी भाविक आणि इतिहासप्रेमी या दोघांनाही अशी धार्मिक स्थळे आकर्षित करतात. थोडक्यात, धार्मिक पर्यटनामुळे इतिहासविषयक जाणीव निर्माण होतात व त्या जतन केल्या जातात.

10. ऐतिहासिक पर्यटन: ऐतिहासिक पर्यटनालाच आधुनिक काळात 'हेरिटेज टूरीजम' असे म्हंटले जाते. या पर्यटनामध्ये ऐतिहासिक वस्तू, स्मारके व ठिकाणांना भेट देणे समाविष्ट आहे, जसे की युद्धभूमी, पूर्वीचे तुरुंग चैत्य व लेण्या इत्यादी, इतिहासाबद्दल जाणून घेणे आणि भूतकाळाचा आदर करणे हा हेतू असतो. ऐतिहासिक पर्यटन हा प्रवासाचा एक आधुनिक काळातील महत्त्वपूर्ण प्रकार आहे. जो पर्यटकांना प्राचीन स्थळे, ऐतिहासिक स्मारक व वारसा स्थळांना भेटी देऊन मानवी इतिहासाच्या समृद्ध तपशीलांचा शोध घेण्याची संधी उपलब्ध करून देतो. ऐतिहासिक पर्यटनामध्ये पर्यटकांचा कल हा प्राचीन अवशेष, किल्ले आणि वारसा गावांसह योग्य रीतीने संरक्षित ऐतिहासिक स्थळांना भेट देण्याकडे असतो. ऐतिहासिक स्थळांवरील पर्यटनामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेमध्ये सुधारणा होऊन, शाश्वत पर्यटनाला चालना मिळते आणि स्थानिक रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. ऐतिहासिक पर्यटनामध्ये शैक्षणिक सहलींचा समावेश केला जातो कारण, गतकाळात घडून गेलेल्या संस्कृतींचा इतिहास, घटना, घडामोडी, वास्तुकला आणि सांस्कृतिक वारशाबद्दल शैक्षणिक अनुभव व ऐतिहासिक दृष्टी यामुळे लाभते. ऐतिहासिक स्थळे आणि स्मारके यांचे जतन, संवर्धन आणि देखभाल करण्यासाठी ऐतिहासिक पर्यटन महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते, ज्यामुळे ही स्मारके पुढील पिढ्यांसाठी टिकून राहण्यास मदत होते. ऐतिहासिक संग्रहालये,

हस्तकौशल्याने निर्मित ऐतिहासिक वस्तू आणि वास्तू, पुरातत्वीय वास्तू आणि वस्तू यामुळे पर्यटकांना गतकालीन जीवनाचा, तेथील चालीरीती, रूढीपरंपरा, वेशभूषा व केशभूषा यांच्याबद्दलची माहिती मिळते. थोडक्यात, ऐतिहासिक स्थळांना भेटी देऊन, त्यांचे महत्त्व जाणून पर्यटक ऐतिहासिक स्मृती जतन करण्यास आणि मानवतेची सामूहिक कथा सांगण्यास हातभार लावतात.

ऐतिहासिक पर्यटनामुळे मौखिक इतिहास, स्थानिक आख्यायिकांच्या दस्तऐवजीकरणास प्रोत्साहन मिळते आणि सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक वारशाचे जतन करण्यास मदत होते. ⁸

मूल्यमापन: पर्यटनाचे उपरोक्त प्रकार पाहता या पासून कोणताही देश अलिप्त किंवा विलग राहू शकत नाही. पर्यटन विकासांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला मोठी मदत झाली आहे. रेस्टॉरंट्स, दुकाने, वाहतूक व्यवस्था, मनोरंजनाची ठिकाणे इत्यादी पर्यटनांमुळे विकसित होतात आणि थेट अर्थव्यवस्थेला हातभार लावतात. तसेच, मूलभूत सुविधा सुधारतात आणि रोजगार निर्मिती होते. जी अर्थव्यवस्थेसाठी अप्रत्यक्षपणे फायदेशीर असते. थोडक्यात, आर्थिक विकासात पर्यटन महत्त्वाची भूमिका बजावते. त्यामुळे पर्यटन हा अदृश्य व्यापार असल्याचे म्हटले जाते.

पर्यावरण विकासासाठी पर्यटन चांगले आहे. नैसर्गिक ठिकाणे, अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्याने इत्यादी विकसित करण्यासाठी सरकारकडून पर्यटन उद्योगासाठी आर्थिक गुंतवणूक केली जाते. पर्यावरणपूरक पर्यटन संकल्पनेमुळे पर्यावरणाची काळजी घेत पर्यटनस्थळे विकसित करता येतात. गृहनिर्माण, रिसॉर्ट्स, रहदारीचे मार्ग इत्यादी घटक देखील पर्यावरणपूरक पद्धतीने डिझाइन केलेले आहेत. या प्रकारच्या विकास प्रक्रियेत वीज, पाण्याचा वापर अत्यंत विवेकीपणे केला जातो. रीसायकल आणि पुनर्वापर ही संकल्पना देखील लागू केली जाते. नैसर्गिक पर्यावरण राखले जाते आणि पर्यटनाचाही विकास होतो.

निष्कर्ष

पर्यटनाचा अर्थ समजून घेऊन पर्यटन म्हणजे काय ? त्याचे स्वरूप, व्याप्ती आणि महत्त्व समजून घेण्यात आले. या लेखामुळे पर्यटनाचे प्रकार समजून घेण्यास मदत झाली. पर्यटनातून आनंद कसा घ्यावा, हे समजण्यास मदत झाली.

संदर्भ

1. कट्टीमनी एस. आर., ऐतिहासिक पर्यटन, (E - Book) सिद्धार्थ प्रकाशन, कोल्हापूर, सप्टेंबर, 2023
2. उपरोक्त.
3. कदम विकास, माळी बाळकृष्ण, ऐतिहासिक पर्यटन आणि वस्तुसंग्रहालय, फडके प्रकाशन, एप्रिल, 2018.
4. उपरोक्त.
5. उपरोक्त, कट्टीमनी एस. आर
6. उपरोक्त
7. उपरोक्त
8. राऊत बापू, मस्के शिवाजी, पर्यटन नियोजन आणि व्यवस्थापन, निराली प्रकाशन.
9. वर्तमानपत्रे, मासिके, त्रैमासिके, विशेषांक इ.
10. Internet Link